

Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Monthly Journal, Vol. 22, No. 2, Spring 2022, 83-102
Doi: 10.30465/CRTLS.2022.38930.2420

**Field of the Administrative Geography of the Sasanian
Empire on the Auspicious Occasion of the Publication of
La Géographie Administrative de l'Émpire Sassanide.
*Les Témoignages Épigraphiques en Moyen-Perse***

Hossein Habibi*

Abstract

The political and administrative structures of the Sasanian Empire have been the focus of numerous research. For the rather recent developments of the subject, though, Rika Gyselen's studies have been crucial. Thirty years after her trailblazing 1989's book in the field, the publication of *La géographie administrative de l'empire sassanide. Les témoignages épigraphiques en moyen-perse* have brought about these developments fulfilled and provided us with yet another monumental work of research on the dynamics of the administrative geography of the state. Therefore, the main focuses of this essay are concerned with the review of the latter book and the progress it achieved in the field, along with the academic background of the author. To that end, the content of each chapter is meticulously presented and its potentialities for authorities is noted. Then, some points that could have improved the work and helped it to meet further expectations of an even more comprehensive repertoire, together with suggestions for future research, are succinctly provided. The book delivers a factual account while founding the research design on the examination of Middle-Persian epigraphic primary sources. Therefore, a *catalogue raisonné* presents a state-of-the-art corpus of Sasanian scholarship according to a diachronic-comparative approach.

* Assistant Professor, University of Jiroft, Department of Archaeology, Jiroft, Iran,
Hossein.habibi.87@gmail.com

Date received: 11-11-2021, Date of acceptance: 16-03-2022

۸۴ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۲، شماره ۲، اردیبهشت ۱۴۰۱

Keywords: Administrative Geography of the Sasanian Empire, Epigraphy, Sigillography, Seal, Bulla, Numismatics.

پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
ماه‌نامه علمی (مقاله پژوهشی)، سال ۲۲، شماره ۲، اردیبهشت ۱۴۰۱، ۸۵-۱۰۲

مطالعات جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی،

به بهانه انتشار کتاب

*La Géographie Administrative de l'Empire Sassanide.
Les Témoignages Épigraphiques en Moyen-Perse*

(جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی. شواهد کتیبه‌شناختی پارسی میانه)

حسین حبیبی*

چکیده

سامان سیاسی-اداری شاهنشاهی ساسانی از نظر تأثیر، تأثرات، و نیز تحولاتی که آن را به دولتی بسیار ساختارمند تبدیل کرد، موضوع مطالعات متعددی بوده است. در این بین، پژوهش‌های ریکا گیزلن در توسعه این حوزه مطالعاتی نقش محوری ایفا کرده است. سی سال پس از اولین کتاب یادمانی وی در این باره، در سال ۱۹۸۹ انتشار کتاب جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی. شواهد کتیبه‌شناختی پارسی میانه به قلم این نویسنده فرصت به‌ثمرنشستن این توسعه‌ها را فراهم کرده است. بنابراین، هدف‌های اصلی مقاله حاضر مرور کتاب و تعیین جایگاهش در حوزه مطالعاتی مربوطه، در کنار معرفی نویسنده‌اش، است. بدین منظور، بخش‌های گوناگون این کتاب و مطالب مورد تمرکز هر یک به گونه‌ای دقیق ارائه شده‌اند و دستاوردهای این کتاب در پیش‌برد دانش و کاربردش برای پژوهش‌گران ذکر شده است. در پایان مقاله، به‌ایجاز پیش‌نهادهایی برای بعضی اصلاحات و ترسیم نقشه راهی برای پژوهش‌های بعدی فراهم شده است. با مرور این کتاب، درمی‌یابیم که نویسنده روش پژوهش خود را بر پایه مطالعه تطبیقی و در زمانی منابع اصلی کتیبه‌شناختی پارسی میانه نهاده است. بنابراین، پیکره کامل داده‌ها در دو کاتالوگ جامع

* استادیار باستان‌شناسی، عضو هیئت علمی، دانشگاه جیرفت، جیرفت، ایران،

Hossein.habibi.87@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۵

همراه با توضیحات زبان‌شناختی و تاریخی فراهم شده و مدارکی متقن برای جغرافیای اداری دولت ساسانی و پویایی‌های آن ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی، کتیبه‌شناسی، مهرشناسی، مهر، گِل‌مهر، سکه‌شناسی.

۱. مقدمه: دستاوردهای ریکا گیزلن در مطالعات جغرافیای اداری شاهنشاهی

ساسانی

سامان سیاسی شاهنشاهی ساسانی از آن نظر موردبررسی قرار گرفته است که در ساختار و سازمان‌دهی با حکومت‌های پیش از خود در خاور نزدیک تمایزهایی داشته و نیز در نظام‌های صدر اسلام تأثیراتی چشم‌گیر گذاشته است. درعین‌حال، این نکته نشان داده شده که آن نظام دیوان‌سالاری کارآمد در دوره فرمان‌روایی این سلسله دچار تحولاتی شده، چنان‌که ساختارهای سیاسی، اداری، نظامی، و اقتصادی ساسانی متأخر از نمودهایی متمایز با سده‌های پیشین (سوم تا پایان پنجم میلادی) این حکومت بوده است.

در این راه، پژوهش‌های بنیادین ریکا گیزلن بسیار راه‌گشاست. تا پیش از او، اساس مطالعات جغرافیای اداری و تاریخی ساسانی را شواهد تاریخی پسینی تشکیل می‌داد که در سده‌های آغازین و میانه دوران اسلامی نوشته شده بودند، درکنار اطلاعات محدودتر سکه‌شناختی، و اختصارات مکان‌ضرب، که فقط از سده پنجم میلادی اضافه شدند (Gignoux 1992: 242)، اما در مطالعات گیزلن به طبقه‌بندی منابع و داده‌ها توجهی بی‌سابقه شده است؛ یعنی درعین‌حال که اسناد تاریخی نادیده گرفته نمی‌شوند، اطلاعات آنان به‌عنوان شواهدی موازی و مکمل در درجه اهمیت ثانویه در مقایسه با منابع اصلی و در کنار آن‌ها بررسی می‌شوند. هرچند مرز بین منابع اصلی (primary sources) و ثانویه در همه موارد کاملاً آشکار نیست، شاید در تعریفی ساده و کلی بتوان داده‌های اصلی را آن دسته‌ای دانست که از آثار فرهنگی ساسانی به‌دست می‌آیند. درمورد موضوع موردبحث می‌توان مهم‌ترین این آثار را در سه دسته کتیبه‌های یادمانی، شواهد نوشتاری و شمایل‌نگارانه مهرها و اثر مهرها و سکه‌ها، و در مواردی ظروف فلزی جست. گیزلن در راه گسترش پیکره (corpus) منابع اصلی مربوط نیز نقشی مهم را طی دهه‌های فعالیتش ایفا کرده (بنگرید به ادامه همین مطلب)، اما در این راه بر شانه افرادی ایستاده است که پیش‌تر راه را تاحدی

هموار ساخته بودند؛ از جمله در مُهرشناسی (sigillography) ساسانی به‌ویژه به ریچارد فرای برای انتشار مجموعه‌های فروغی (Frye 1968) و قصر ابونصر (Frye 1973)، دیوید بیوار (1969) برای فراهم کردن کاتالوگ مهرهای ساسانی موزه بریتانیایی، و گوبل (Göbl 1976) که آرشیو گل‌مهرهای ساسانی متأخر تخت سلیمان را منتشر ساخت. شماری دیگر از مطالعات مهم اولیه مرتبط عبارت‌اند از: مطالعه کتیبه‌های پارسی میانه مهرهای مجموعه‌های دانشگاه ییل به قلم چارلز تری (Torrey 1932)، مجموعه آثار ساسانی موزه دولتی ارمیتاژ (Borisov and Lukonin 1963)، نمونه‌های موزه هنر متروپلیتن و مجموعه مور به قلم برانر (Brunner 1978, 1979) درباره تقسیمات اداری و جغرافیای تاریخی قلمرو ساسانی، بنگرید به (Brunner 2008)، و انتشارات فیلیپ ژینو که علاوه بر کتیبه‌های یادمانی و متون مذهبی و اقتصادی پارسی میانه، این‌ها را معرفی می‌کند: مجموعه‌هایی از گل‌مهرهای اداری (Gignoux 1978, 1980 a, 2005; see Gignoux and Gyselen 1982, 1987)، بررسی نام‌ها و عنوان‌ها، خواه شخصی و خواه جای‌نام، و جغرافیای تاریخی دوره ساسانی (see Gignoux 1971, 1974, 1980 b, 2010). استاد مطالعات کتیبه‌شناسی (epigraphy) پارسی میانه و البته کتیبه‌شناس مهرشناخت، گیزلن (see Gyselen 2019: ix)، کسی است که اولین کتاب (*Geographie Administrative de l'Empire Sassanide: Les Témoignages Sigillographiques*) معیار مطالعات تاریخ اداری دولت ساسانی در سال ۱۹۸۹ به او تقدیم شده است. این اثر نمونه نخست و پیش‌گام کتاب موضوع مقاله حاضر (*La Géographie Administrative de l'Empire Sassanide: Les Témoignages Épigraphiques en Moyen-Perse*) شمرده می‌شود.

گفتنی است که در این‌جا بیش از این به پیشینه چنین مطالعاتی پرداخته نمی‌شود. موضوع پژوهش‌های مؤلف کتاب موردنظر نیز مطمح توجه این نوشته نیست، اما آگاهی نسبی از پیش‌زمینه تحصیلی و تأثیرات پذیرفته‌شده وی به خواننده کمک می‌کند تا رویکرد کلی او در قبال جغرافیای اداری و سیاسی ساسانی را، آن‌چنان‌که در نوشته‌های مؤلف به‌ویژه کتاب موردبررسی بازتاب یافته است، بهتر دریابد. از این ره‌گذر است که نکته گفته‌شده درباره روش‌شناسی این کتاب را نیز بهتر درک می‌کنیم. این روش که به‌طور کلی در چند دهه پژوهش مداوم گیزلن، از دهه هفتادم سده پیشین میلادی، برجای مانده است و به‌شکلی چشم‌گیر موفق از کار درآمده، بر این اصل استوار است که بهره‌گیری از منابع اصلی، استنتاج، و تفسیر براساس تنوع داده‌هایی که هریک از این آثار فراهم می‌کنند، برای دستیابی به نتایجی فراگیرتر ضرورت دارد. البته، پیش‌نیاز این رویکرد تسلط نویسنده بر

آثار گوناگونی است که طبیعی متمایز دارند (Wiesehöfer 2020: 146). این چیزی است که در آثار گیزلن، به صورت معتبرترین سطح مطالعات سکه‌شناسی دوره ساسانی نمود یافته است: در پروژه تحقیقاتی گردآوری سکه‌های ساسانی (*Sylloge Nummorum Sasanidarum/SNS*) (Alram et al. 1997; Alram and Gyselen 2003, 2012; Schindel et al. 2014) در تک‌نگاری‌ها (see Gyselen 1977, 1981, 1984 a, 1984 b, 1986, 1989 b, 1990, 2003, 2004,) و در مهرشناسی (see Gyselen 1989 a, 1993, 1995, 2000, 2001 a, 2001 b, 2001 c,) (2010, 2002, 2007, 2008, 2012 a, 2012 b, 2017; Ghasemi and Gyselen 2019; Khosrowzadeh et al. 2020 a, 2020 b;). بنابراین، در کنار اشارات منابع تاریخی از سنن گوناگون پارسی میانه، ارمنی، اسلامی، وقایع‌نامه‌ها (*chronicles*)، شهادت‌نامه‌ها (*martyrdoms*)، قدیس‌نامه‌های (*hagiographies*) سوری، اساس مطالعات جغرافیای اداری گیزلن، به‌ویژه در کتاب موردنظر، بر منابع اصلی کتیبه‌شناختی پارسی میانه نهاده شده است؛ اعم از کتیبه‌های یادمانی سلطنتی، غیرسلطنتی، آثار مهرشناختی، و سکه‌شناختی به‌ویژه مهرها و گل‌مهرهای اداری (*administrative seals and bullae*).

۲. کتاب جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی. شواهد کتیبه‌شناختی پارسی میانه

چنان‌که نویسنده در پیش‌گفتار کتاب آورده (Gyselen 2019: vii-viii)، کشف آثار کتیبه‌شناختی جدید و توسعه چشم‌گیر اطلاعات بالقوه درباره ساختارهای اداری ساسانی از زمان انتشار کتاب اول مذکور در ۱۹۸۹ (Gyselen 1989a) گواه ضرورت انتشار کتاب جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی. شواهد کتیبه‌شناختی پارسی میانه (Gyselen 2019) بوده است. در این‌جا، با مرور این نسخه روزآمد و کیفیت چشم‌گیرش، این اتفاق با قدری تأخیر مغتنم شمرده می‌شود.

کتاب مدنظر با ۳۸+۶۶۲ صفحه از انتشارات گروه مطالعات تمدن خاورمیانه (Groupe Pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient/ GECMO) زیرمجموعه‌ای از مرکز پژوهش علمی ملی فرانسه (Centre National de la Recherche Scientifique/ CNRS) است. این کتاب به‌عنوان شماره ۲۵ مجموعه کتاب‌های رس اُرینتالِس (Res Orientales) منتشر شده است که به مطالعات ساسانی و پارسی میانه اختصاص دارد و از بهترین دوره‌های ویرایش‌شده در این رشته است. این مجموعه کتاب‌ها به‌همت و سردبیری خود

ریکا گیزلن در آن گروه مطالعاتی و با هدایت مدیر مسئول و همسر دانشمندش، یوسف منصف، به مدتی طولانی از سال ۱۹۸۹ تاکنون با همکاری انتشارات پیترز در بالاترین سطح بین‌المللی به جامعه علمی عرضه شده است.

از نظر ویژگی‌های ظاهری، جلد کتاب در تطابق با طرح و قلم شیوه‌نامه مجموعه کتاب‌های رس آرینتالس و در کیفیتی بالا ارائه شده است، در حالی که پس‌زمینه سراسر این جلد با طرح مهرهای اداری متنوعی پوشانده شده است که در ردیف‌های منظمی تنظیم شده‌اند، در پیش‌زمینه، هفت نمونه از مهرهای رسمی دیوان‌سالاران بر جلد و در پشت جلد، دو روی دو سکه ساسانی به هم‌راه بازنویسی کتیبه‌ای به پارسی میانه آمده است.

متن را مجموعه‌ای غنی و پرشمار از جدول‌ها، تصویرها، نقشه‌ها، و طرح‌ها هم‌راهی می‌کنند که در درک تصویری خواننده از اطلاعات ارائه‌شده بسیار مؤثرند. این تصویرها و جدول‌ها به همین اندازه در قبال پژوهش‌های پیوسته آینده نیز اهمیت دارند، چراکه به‌آسانی افزودن داده‌های جدیدی را که کشف و معرفی می‌شوند، به مجموعه آثار کتیبه‌شناختی پارسی میانه در دست‌رس، ممکن می‌کنند. وضوح و دقت بالای طراحی جزئیات آثار به‌ویژه مهرها، اثر مهرها، و سکه‌های گوناگون منبعی برای پژوهش در حوزه‌های دیگر مطالعات ساسانی، از جمله زندگی‌نامه‌نویسی نخبگان (prosopography) و تاریخ هنر و ادیان، را فراهم کرده است. نقشه‌های ارائه‌شده چند دسته متفاوت را شامل می‌شوند که تصدیق مدارک را برای موارد گوناگون نشان می‌دهند؛ از جمله دیوان خاصی در قلمرو ساسانی، قلمروهای اداری در سطوح گوناگون «کوست»، «منطقه»، «استان»، و «بخش» در مرزهای دولت ساسانی، و نیز حوزه اداری دیوان‌ها در سطوح و ابعاد جغرافیایی مختلف. طرح‌ها نیز از آن مهرها و اثر مهرهای اداری، رسمی، و سکه‌های ضرب‌شده در قلمروهای خاص‌اند.

۱,۲ بدنه اصلی کتاب: مقدمه و فصل‌ها

نویسنده در سیری قابل‌انتظار در مقدمه کتاب (Gyselen 2019: 1-18) به توضیح مطالب کلی می‌پردازد که پیش‌نیاز مطالعه کتاب و فهم روش‌شناسی آن در ارائه شواهد، توضیحات، و تفاسیر متعاقب به‌شمار می‌رود. پیش از هرچیز، منبع‌شناسی و آسیب‌شناسی انواع منابع اصلی پارسی میانه آمده است که چالش‌هایی را به‌بحث می‌نهد و مسائل و جانب‌داری‌ها در به‌کارگیری آن‌ها را در بر می‌گیرد. برخلاف نظر برخی، شواهد مهرشناختی جدید نشان می‌دهند که باوجود اصلاحات اداری، اقتصادی، و نظامی آغازشده از دوره دوم حکومت

قباد اول (۴۹۹-۵۳۱م) و ادامه‌یافته در زمان خسرو انوشیروان اول (۵۳۱-۵۷۹م) هم‌چنان پیوستگی‌ها در ساختار اداری و جغرافیای سیاسی بین دوران متقدم و متأخر ساسانی قابل‌پی‌گیری هستند که نمونه‌اش در مورد مهر دیوان مدنی «شهرب» (Šahrab)، که مسئول اداره نوعی از استان‌ها موسوم به «شهر» (Šahr) بوده است (see *ibid.*: 10-11)، برای گی (Gay) و همدان (Hamadān)، هم در سده سوم و هم در سده ششم میلادی، صدق می‌کند (*ibid.*: 2, 333, n. 4).

سپس، به مجموعه اصطلاحات فنی به‌کاررفته در کتاب، عنوان‌ها، و اصطلاحات پارسی میانه اشاره می‌شود؛ از جمله برای تعیین انواع واحدهای ارضی اداری-دیوانی، دیوان‌ها-مؤسسات اجرایی و اداری دولت، و حوزه‌های محفوظ هر یک. هم‌چنین، در این جا به اصطلاحات مورد استفاده در تعیین سلسله‌مراتب در بخش‌بندی ارضی اداری پرداخته شده است و بر این اساس، آشکار می‌شود که نظام سه‌گانه «منطقه»، «استان»، و «بخش» که پیش‌تر در مورد رتبه‌بندی قلمروهای ساسانی پیش‌نهاد شده بود، باتوجه به آخرین پیشرفت‌ها در حوزه مطالعات مهرشناسی مهرهای اداری و رسمی دوره ساسانی متأخر به‌ویژه اثر مهرهای اداری نهاد چهارگانه «ایران‌سپاهبد» (Ērān-spāhbed) که در دوره خسرو اول انوشیروان بنیان نهاده شده بود (*ibid.*: 8, 12, 14, 127; also see Gyselen 2001a, 2001c)، از سال ۲۰۰۱ با اضافه شدن دو مورد دیگر در سطوح جغرافیایی بزرگ‌تر در پنج رتبه مطالعه می‌شود. این دو به ترتیب با دو نام پارسی میانه «کوست» (kust) یا منطقه بزرگ و «منطقه بسیار بزرگ» شناخته شده‌اند. گفتنی آن‌که پنجمین و وسیع‌ترین آن‌ها به دلیل مشخص نبودن اصطلاح اصلی آن با عنوان «منطقه بسیار بزرگ» معرفی شده است (*ibid.*: 4). دیوان‌های گوناگون نیز در سطوح مختلف فرامنطقه‌ای، منطقه‌ای، استانی، و محلی فعال بوده‌اند. مهرها/ اثر مهرهای اداری نشان می‌دهند که دیوان‌های «زربد» (zarbed)، «واسپوهرگان‌فرمادار» (wāspuhragān-framādār)، «مرزبان» (marzbān)، و «آمارگر» (amārgar) در سطح منطقه‌ای فعالیت می‌کردند که محدوده‌ای فراتر از یک استان را در بر می‌گرفت (برای نمونه، بنگرید به *ibid.*: 200). به‌عنوان مثال، این نکته توسط مهر دیوان «آمارگری» اثبات می‌شود که حاوی جای‌نام‌های منطقه خوزستان (Hūzestān) و مهرگان‌کدگ (Mihragān-kadag) است (*ibid.*: 2019: 7, 159-160) یا مهر آمارگر ارمن (Armen)، شهر مغان (Šahr-ī-Mūgān)، بازها (Bāzāhā)، و کوست آذربادگان (Kust-ī-Ādurbādagān) که اولین و آخرینشان بی‌شک قلمروهایی به ترتیب از «ان‌ایران‌شهر» و «ایران‌شهر» محسوب می‌شدند (*ibid.*: 12).

در ادامه این بخش، واژه‌های گوناگونی که در متون و منابع کتیبه‌شناختی پارسی میانه برای نامیدن انواع حدود اداری به کار رفته‌اند و سپس دلایل برگزیدن نام‌های خاص گفته‌شده در بالا برای پنج محدوده ارضی - اداری توضیح داده شده است (ibid.: 8-12). هم‌چنین، به ساختار اداری دولت ساسانی، شبکه‌های پیوسته، و حوزه‌های نفوذ دیوان‌سالاران و صاحب‌منصبان عالی‌رتبه درکنار شبکه ارضی کلیسای نسطوری پارس پرداخته شده (ibid.: 12-17) و در پایان مقدمه، ساختار کتاب شرح داده شده است (ibid.).

دو فصل اول و دوم در مجموع ۳۰۴ صفحه از این کتاب پانصدبرگی را به خود اختصاص داده‌اند و بدنه اصلی کتاب را در بر دارند که همه منابع مورد مطالعه را ارائه می‌دهند. چنان‌که نویسنده توضیح می‌دهد (ibid.: viii)، هدف از انتشار کتاب ارائه کردن منابع پارسی میانه‌ای بوده است که شواهدی متقن از سازمان‌دهی اداری شاهنشاهی ساسانی هستند. این مدارک با آنچه اطلاع می‌دهند، هم‌زمان‌اند. از این‌روست که بهترین آثار در دسترس برای مطالعه این موضوع به‌شمار می‌روند. اکثریت قاطع این شواهد از حوزه دولت ساسانی هستند: کتیبه‌های سلطنتی، مهرهای اداری (sceaux administratifs)، مهرهای رسمی (sceaux officiels) دیوان‌سالاران عالی‌رتبه دولتی، و سکه‌های ضرب‌شده. بنابراین، در سیری منطقی، این پژوهش در قالب دو کاتالوگ جامع با توضیحات مفصل از همه داده‌های در دسترس (catalogue raisonné) برای معرفی همه اجزای اداری سراسر قلمرو شاهنشاهی ساسانی ارائه شده است: با ذکر پادشاهی‌ها، مناطق، استان‌ها، و کوست به ترتیب حروف الفبا در فصل اول (ibid.: 19-250) و ذکر دیوان‌های دولت و دیوان‌سالاران مسئول این ادارات در فصل دوم (ibid.: 251-323). این کاتالوگ‌ها با طرح‌های مهرهای اداری و رسمی (و در مواردی سکه‌های کارگاه‌های مرتبط)، نقشه‌های جغرافیایی، استنادها، ارجاعات، یادداشت‌ها، و تفاسیر مکفی تاریخی و زبان‌شناختی درباره واحدهای اداری قلمروهای مختلف، دیوان‌ها، و دولت‌مردان هم‌راه‌اند. در فصل دوم، به نوزده عنوان گوناگون دیوانی پرداخته شده است که به‌اعتبار منابع کتیبه‌شناختی پارسی میانه تصدیق شده‌اند. بسیاری از این دیوان‌ها در دوره هخامنشی نیز وجود داشته که با استمرارشان در دوره اشکانی در سازمان‌دهی اداری دولت ساسانی نیز لحاظ شده‌اند. دیگر دیوان‌ها در دوره ساسانی، به‌ویژه از سده ششم میلادی، با اصلاحات اداری شاهنشاهی شکل گرفته‌اند (ibid.: 251). در این فصل، اطلاعات درباره دیوان‌هایی از سلسله‌مراتب اداری مختلف، که تاکنون برای قلمروهای گوناگون تصدیق نشده بودند، با استنادهای پیوسته فراهم شده و بر نقشه‌های دقیق و ویژه هریک نشان داده شده‌اند.

شواهد تازه به دست آمده برای جای‌نام‌هایی که خود یا وضعیتشان پیش‌ازین در سامان اداری ساسانی ناشناخته بود، بخش مهمی از فصل اول را به خود اختصاص می‌دهند. برای نمونه، در مورد استان ابهر (Abhar, 'Phl) صادق است که تا پیش از مقاله مهم و ویژه گیزلن (b) (2001) در منابع اصلی تنها از طریق مهر اداری همدان کوست‌ابهر (Hamadān-kust-ī) (Abhar) شناخته شده بود (Gyselen 1989: 49–50; see also Huyse 1996: 328–329). با توجه به شواهد مبتنی بر استان بودن همدان و ابهر، که یک مهر رسمی موبد و چند مهر اداری دیوان «مُووه» (mowūh) بودند و در ۱۹۸۹ در دست نبودند، نویسنده ارتباط بین مهرها/ اثرمهرهای جای‌نام‌های همدان کوست‌شهرستان (Hamadān-kust-ī-šahrestān)، همدان کوست‌ابهر، همدان، و ابهر را روشن می‌کند. براساس شواهد کتیبه‌شناختی سده سوم، اطمینان داریم که جای‌نام همدان پیش از همدان کوست‌شهرستان به کار می‌رفته (Huyse 1999: ŠKZ §48) است. هم‌چنین، داده‌های سکه‌شناختی مدارکی از اصلاحات اقتصادی اوایل سده ششم میلادی را با یک دوره گذار از جای‌گزینی اختصار AH با AHM بر سکه‌های ضرب کارگاه همدان فراهم می‌کنند که می‌تواند با تغییر وضعیت اداری استان همدان به استان همدان کوست‌شهرستان هم‌زمان بوده باشد (Gyselen 2019: 98). از این رو، به احتمال زیاد، نام‌های ابهر و همدان کوست‌ابهر نیز برای محدوده‌ای واحد در زمان‌هایی متفاوت، با تقدم جای‌نام اول، به کار رفته است. بنابراین، این استدلال منطقی را بر این اساس می‌توان در نظر گرفت که با اجرای اصلاحات و بازسازی دهی اداری سده ششم میلادی (در حدود ۵۴۰م) ابهر و همدان شهر ساسانی متقدم، که استان‌هایی همسایه اما متمایز بودند، به عنوان همدان کوست‌شهرستان به مرکزیت، «شهرستان»، شهر همدان/ همدان – فراخ‌گر (Hamadān-frāx-kar)، و همدان کوست‌ابهر با «شهرستان» ابهر به عنوان مرکز ادغام شدند (ibid.: 29, 97–98, 100, 102). دستاوردهای مشابه با نمونه‌های ذکر شده درباره جای‌نام‌ها، موقعیت، حدود، اجزا، و تغییرات آن‌ها طی دوره ساسانی براساس داده‌های مهرشناختی، سکه‌شناختی، و کتیبه‌شناختی در این فصل بسیارند که ذکرشان گرچه که به همین اندازه مهم و جالب بود، از حدود این مقاله بیرون است (برای مطالعه بیشتر، بنگرید به 68–69, 110, 127, 130–133, 205. ibid.:). در مواردی به شفاف‌سازی مطالب متناقض متون غیرکتیبه‌شناختی اواخر باستان (late antique anepigraphic texts)، به ویژه در شهرستانی‌های ایران شهر (Sahrestānīhā-ī Ērānšahr) (Daryaei 2002; also see: Markwart) (۱۳۲۱ الف؛ هدایت ۱۳۲۱ ب) و جغرافیای ارمنستان، نوشته Cereti 2020؛ هدایت ۱۳۲۱ الف؛ هدایت ۱۳۲۱ ب) و جغرافیای ارمنستان، نوشته

آنانیاس شیراکی، (Sirakaci 2003; see also Hewsen 1992; Markwart 1901; Greenwood)، در مورد جای نام‌های گوناگون پرداخته شده است (برای نمونه، بنگرید به 2011, 2018)، (Gyselen 2019: 134–135, 138).

با وجود این که فصل اول اطلاعات جای نام‌های قلمرو ساسانی را، با رتبه‌های گوناگون در سامان اداری دولت ساسانی «ایران شهر» و «ان‌ایران شهر» تا «کوست»، مناطق، و استان‌ها ارائه می‌کند، مدخل‌ها بر اساس نام بخش‌های استان‌ها تنظیم نشده‌اند و در جایی نویسنده فقط به آن‌ها اشاره کرده است که منبعی کتیبه‌شناختی از ضمیمه بودن بخشی به یک محدوده اداری آگاهی می‌دهد، هر چند موقعیت و محدوده جغرافیایی اش هنوز به گونه‌ای مطمئن روشن نباشد (ibid.: 246).

۲,۲ حدود دانش امروزی از جغرافیای اداری دولت ساسانی: نتیجه‌گیری کتاب

نویسنده در بخش نتیجه‌گیری‌ها (Gyselen 2019: 325-354) آخرین پیشرفت‌ها (state of knowledge/ state of the art) در جغرافیای اداری و جغرافیایی ساسانی را بر پایه مطالعه طاق‌فرسای همه منابع اصلی پارسی میانه فراهم می‌کند. او در این راه تا حد امکان از فرضیه‌پردازی بر حذر مانده و تمام تلاشش را برای دست‌یافتن به نتایج منطقی‌ای به‌کار گرفته است که مطلقاً بر مدارک مطمئن و دست‌اول تکیه دارند. بدین منظور، به‌روشی میان‌رشته‌ای و بر اساس رویکردی کل‌نگرانه، اما با دقتی بالا، نتیجه و چکیده مطالعات کتاب در حوزه‌های گوناگون کتیبه‌شناسی، مهرشناسی، سکه‌شناسی، و جغرافیای تاریخی در روایتی واحد، یک‌دست، و هم‌ساز با مدارک موجود ارائه شده است.

پس از یادآوردن محدودیت‌های منابع کتیبه‌شناختی در دست‌رس به زبان پارسی میانه، به‌ویژه مهرشناسی، پرسش‌هایی آورده می‌شود که در حال حاضر برای مطالعات در این حوزه مطرح است و در عین حال، دستاوردهای آن‌ها برای این پژوهش‌ها ثمربخش است و در آن‌ها به‌کار گرفته می‌شود. در همین جهت، دسته حوزه‌ها و قلمروها، گونه‌های دیوان‌ها، و اجزا و کاربرد آن‌ها توضیح داده می‌شود. بحث مهم دیگر این بخش می‌تواند تحلیل مهرهای رسمی دیوان‌سالاران ساسانی و شمایل‌نگاری ویژه آن‌ها، در کنار مهرهای اداری، تلقی شود. هم‌چنین، شناسایی مهرشناختی (sigillographic) وضعیت اداری شهرهای سلطنتی گوناگون بر اساس چنین شواهدی در دوران ساسانی متقدم و متأخر از دیگر مباحث نتیجه‌گیری کتاب است (ibid.: 323, above). سپس، در قسمت دیگر این بخش به نتایج

حاصل شده برای جغرافیای تاریخی به‌شکلی مصداقی اشاره می‌شود. در این باره، به نهاد نیابت سلطنت و انطباق آن در نظام اداری ساسانی پرداخته می‌شود. مهم‌تر شاید روشن کردن پدیده تحرک و تغییر جای نام‌هاست، چنان‌که قدرت دیزجی (Ghodrat-Dizaji 2016) اساساً بر پایه منابع تاریخ‌نگاری اسلامی در مقاله مهم خود به مکان‌یابی، تغییرات موقعیت مکانی، و محدوده ایالت پارثیای دوره هخامنشی و منطقه پهلوی (Pahlaw) دوران اشکانی متأخر، ساسانی، و اسلامی پرداخته است و چنان‌که در بالا در مورد شهرهای سلطنتی اشاره شد، گیزلن تغییرات وضعیت اداری تقسیمات ارضی را، هم‌گام با تحرک و تغییرات در محدوده آنان در دوران مختلف و با مقایسه منابع کتیبه‌شناختی دوران اولیه و متأخر ساسانی، به‌شکلی فراگیر و ویژه در مورد دوره ساسانی بررسی می‌کند؛ از جمله در ارتباط با پهلوی ساسانی (Gyselen 2019: 168, 333-334). از این رو، در مطالعه تطبیقی منابع برهه‌های زمانی گوناگون دوره ساسانی چند مورد روشن می‌شود: استان‌هایی که در منابع اصلی سده سوم و سده ششم میلادی تصدیق شده‌اند؛ شهر یا پادشاهی‌های سده سوم که در منابع سده ششم به‌عنوان استان معرفی شده‌اند، هم‌چون آذربادگان، میشان (Mēšan)، گرگان، و نودشیرگان (Nōdšīragān)؛ استان‌هایی که در سده ششم و بر اثر اصلاحات دولتی نام آن‌ها تغییر کرده است، مانند همدان و ابهر؛ شهر (مناطق) سده سوم میلادی که در منابع کتیبه‌شناختی سه سده بعدی نیز به‌عنوان منطقه شناخته می‌شوند، هم‌چون کرمان و پارس (idem). نویسنده استدلال می‌کند که با مطالعه در زمانی منابع اصلی، تحول پیوسته شبکه دیوان‌سالاری ارضی و دولتی آشکار می‌شود که گواه تکامل این دولت از شکل اولیه دربرگیرنده چندین واحد گوناگون با کنترل کم‌وبیش مستقیم دولت مرکزی به چهارچوبی است که به‌شکلی روزافزون ساختارمندتر دارای سلسله‌مراتبی پیچیده‌تر و قابل‌قیاس با دولت مدرن می‌شود.

در قسمت‌های دیگر، به ایران شرقی و «ان‌ایران‌شهر» (An-Ērānšahr) پرداخته شده است. نویسنده، به شواهد دوران حکومت پادشاهان گوناگون ساسانی در ایران شرقی می‌پردازد (ibid.: 334-339). نویسنده در مورد «ان‌ایران‌شهر»، که تقریباً سرزمین‌های قفقاز را در بر می‌گیرد و تمایزش با سرزمین‌های «ایران‌شهر» از همان آغاز دوره، در سده سوم میلادی در کتیبه‌های کردیر در سرمشهد، کعبه زردشت، و نرسه بر بنای پایکولی ذکر شده (ibid.: 12, 127; see also ibid.: n. 62)، همه مدارک کتیبه‌شناختی ساسانی را مرور می‌کند (ibid.: 349-354). بنابراین، مواردی از جمله کتیبه‌های یادمانی میانه سده‌های سوم و ششم، کتیبه یک ظرف سیمین، و منابع سکه‌شناختی و مهرشناختی برای تحلیل و تکامل دیوان‌سالاری ساسانی متأخر در قفقاز جنوبی به‌بحث نهاده شده است.

۳,۲ راه‌نماها و پیوست‌های کتاب

فهرست طرح‌ها، جدول‌ها، و نقشه‌ها (Gyselen 2019: 80-371) و بخش راه‌نمای نام‌های گوناگون (ibid.: 355-369) استفاده از کتاب را برای خواننده آسان‌تر می‌کنند. راه‌نماها که برای بهره‌برداری پژوهش‌گران حوزه‌های متنوعی از مطالعات ساسانی بسیار کاربردی‌اند (Wiesehöfer 2020: 146-147) در چهار قسمت متمایز ارائه شده‌اند: راه‌نمای جای‌نام‌ها، قوم‌نام‌ها و اصطلاحات جغرافیایی؛ راه‌نمای نام دیوان‌ها، دیوان‌سالاران، و عنوان‌های رسمی؛ راه‌نمای نام اشخاص؛ راه‌نمای نام و نام اختصاری کارگاه‌های ضرب سکه ساسانی و عرب-ساسانی. از این میان، نخستین راه‌نما مفصل‌ترین است (Gyselen 2019: 355-363). بخش بعدی کتاب پیوست‌های مفصل را در بر می‌گیرد (ibid.: 381-462) که نخستین پیوست استنادهای یکایک مهرها و اثر مهرها بر گل‌مهرهاست (ibid.: 385-414). «پیوست الف» چهار مجموعه متفاوت مهرشناختی را معرفی می‌کند: مهرهای دیوان‌های ارضی دولت ساسانی (ATs) با ضمیمه و زیرمجموعه مهر دیوان ارضی کلیسای شرق (Es)، اثر مهرهای دیوان‌های ارضی (ATb)، مهرهای رسمی دیوان‌های ارضی (OTs) با ضمیمه تقلیدهای محلی مهرهای رسمی دیوان‌سالاران ارضی (I-OTs)، اثر مهرهای گل‌مهرهای مهرهای رسمی دیوان‌سالاران ارضی (OTb). مهم‌ترین پیوست‌ها دو پیوست بعدی هستند (ibid.: 415-462)؛ به‌ویژه مجموعه کامل مهرها و اثر مهرهای اداری و رسمی در «پیوست ب»، همراه با ضمیمه‌هایی برای یک مهر اداری کلیسا و دو مهر رسمی محلی، فراهم شده است. این کار در تطابق با انتشارات مهرشناختی و کتیبه‌شناختی در این سطح علمی و به‌شیوه و دقت بالای معمول گیزلن در قالب جدولی چشم‌گیر انجام شده است که همه اطلاعات شمایل‌نگارانه و کتیبه‌شناختی هر مهر/اثر مهر را با طراحی تصویری، نویسه‌گردانی، و آوانویسی ارائه می‌کند. «پیوست پ» واژه‌نامه کتاب است (ibid.: 453-462) که نویسنده، در دو بخش آن، نویسه‌گردانی و آوانویسی جای‌نام‌ها، عنوان‌ها، نام اشخاص، و دیگر اصطلاح‌های پارسی میانه آمده در متن را فراهم کرده است. جای‌نام‌ها شامل نام پادشاهی‌های محلی، استان‌ها، منطقه‌ها، و «کوست» با ارجاع به مهر/اثر مهر مربوطه در «قسمت الف»، جای‌نام‌هایی با وضعیت اداری نامشخص در «قسمت ب»، نام بخش‌ها (cantons) در «قسمت پ»، و علائم اختصاری جای‌نام‌ها در «قسمت ت» است. درحالی‌که عنوان‌ها در دو قسمت متمایز ارائه شده‌اند، یعنی نام دیوان‌های ارضی و عنوان‌های متفرقه که به‌ترتیب با حروف الفبا مشخص شده‌اند.

۳. نکاتی برای بهبود و پیشرفت در پژوهش‌های آینده

نکات ساختاری و محتوایی محدودی وجود دارد که می‌توانست به نتیجه‌ای حتی بهتر در کتاب موردنظر بینجامد. شاید بهتر بود که شماره طرح‌ها، نقشه‌ها، و جدول‌ها به شکل پی‌درپی و پیوسته در سراسر کتاب لحاظ شود.

با تأکید عنوان کتاب بر منابع کتیبه‌شناختی، شاید از یکی از مهم‌ترین منابع مهرشناختی ساسانی انتظار می‌رفت که در بخشی جداگانه به نمود شمایل‌نگارانه مهرهای رسمی، به‌عنوان یکی از آثار مهم مطالعاتی کتاب موردنظر و نیز به گونه‌های مهرهایی که یا خودشان در دسترس بوده یا از طریق اثرشان بر گل‌مهرها قابل شناسایی‌اند، بیش‌تر پردازد. پیشرفت‌های متأخر در زمینه‌های مهرشناسی، گهرشناسی، تاریخ هنر، و باستان‌شناسی ساسانی آشکار کرده‌اند که این داده‌ها برای پژوهش‌گران از جنبه‌های گوناگونی اهمیت دارند؛ از جمله می‌توان به سنت‌های رسمی پوشاک و جواهرآلات اشاره کرد. آشکار شده است که این مشخصه‌های صاحب‌منصبان و دیوان‌سالاران براساس رتبه، وابستگی‌های نسبی و خانوادگی، و دوره زمانی هرچند ظریف تمایزهایی داشته‌اند، اما درخور توجه بوده‌اند. بنابراین، مهرهای رسمی ساسانی، خواه متقدم و خواه متأخر، منبعی چشم‌گیر در این باره به‌شمار می‌روند. چنان‌که، باتوجه به پیچیدگی‌های پالئوگرافی کتیبه‌ها و آسیب‌هایی که عموماً این نوشته‌ها دیده‌اند، بررسی ویژگی‌های شمایل‌نگارانه می‌تواند در تاریخ‌گذاری نسبی مجموعه‌ها و بافتارهای کشف آثار نیز کمک کند. افزون‌براین، اطلاعات درباره گونه‌شناسی مهرها به‌طور بالقوه گواه سنت‌های هنری و اداری رسمی دولت ساسانی در برهه‌های گوناگون این دوره‌اند. هم‌چنین، درمقام باستان‌شناس، بافتار کشف داده‌ها را اولوی‌تری مطالعاتی می‌دانم. این نکته برای پژوهش‌گرانی که با محوطه‌های دوره ساسانی آشنایی زیادی ندارند نیز می‌توانست کاربردی باشد. بنابراین، اطلاعات دقیق درباره محل کشف و منشأ یافته‌ها درمورد نمونه‌های به‌دست‌آمده از کاوش‌های نظام‌مند و آنچه برای مواردی که از طریق بازارها به مجموعه‌های شخصی و موزه‌ها راه یافته‌اند، در دسترس است که می‌توانست مورد استفاده خوانندگان قرار گیرد.

از زمان انتشار این کتاب خوش‌بختانه اکتشاف‌ها و انتشارهای مرتبط جدیدی به‌انجام رسیده است؛ چنان‌که اشاره شد، برخی با مشارکت خود گیزلن انجام گرفته است. امید آن‌که در آینده‌ای نزدیک پژوهشی جدید کتاب موردبررسی را، به‌ویژه با ارائه مدخل‌های بخش‌های استان‌های گوناگون و بررسی دقیق داده‌های این سطح اداری، حداقل در دوره ساسانی متأخر، تکمیل کند.

۴. نتیجه‌گیری

کتاب جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی. شواهد کتیبه‌شناختی پارسی میانه به‌روزترین و کامل‌ترین منبع برای مطالعات جغرافیای اداری و تاریخی شاهنشاهی ساسانی است، اما می‌تواند فراتر از این شاخه مطالعاتی خاص، منبعی مهم برای پژوهش‌گران تاریخ و باستان‌شناسی ساسانی شمرده شود. ارائه‌ی روایتی از کل دوره ساسانی برپایه مطالعه تطبیقی آثار کتیبه‌شناختی یادمانی از پادشاهان و دولت‌مردان عالی‌رتبه دوره ساسانی متقدم با سکه‌ها و مهرهای اداری و رسمی دیوان‌ها و دیوان‌سالاران ساسانی سده‌های ششم و هفتم میلادی از ویژگی‌های مهم این کتاب است.

از مهم‌ترین نقاط قوت کتاب مدنظر استفاده از آثار مطالعاتی ارائه‌شده در دو فصل کتاب برای پرداختن به موضوعاتی در حوزه‌های گوناگون مطالعات ساسانی از جمله مهرشناسی، کتیبه‌شناسی، سکه‌شناسی، و جغرافیای تاریخی به‌شکلی یک‌دست و فراگیر که با شواهد دردست‌رس فعلی هم‌ساز باشد، است. بنابراین، برای متخصصان هر یک از این حوزه‌های مطالعاتی که پژوهش‌گران ریشه‌شناسی و پالئوگرافی پارسی میانه، تاریخ هنر، زندگی‌نامه اعضای خاندان سلطنتی و نخبگان (prosopography)، ساختار اجتماعی و سنن طبقاتی و تشریفاتی سلسله ساسانی، تاریخ ادیان، و نیز مطالعات مکتب تاریخ‌نگاری عمومی در قالب جهان باستان متأخر به‌عنوان یک کل می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد.

خوش‌بختانه، این فرصت را داشته‌ام که در قالب پروژه انتشار آرشیو گل‌مهرهای اداری ساسانی متأخر تپه‌بردنکون (Khosrowzadeh et al. 2020 a, 2020 b) در کنار کاوش‌گران این محوطه با گیزلن همکاری آموزنده‌ای داشته باشم. در این پروژه تحقیقاتی بود که من فراتر از مطالعه منفعلانه نتیجه کارهای وی، در جریان یکی از تحقیقاتش با او مشارکت کردم و از معیار و پیمانانه تقریباً کمال‌گرایانه‌اش مطلع شدم؛ میزانی که این دانشمند دانش‌دوست و ایران‌دوست خود را وقف پژوهش گفته‌شده کرد، برای من، که جوانی با تجربه محدود و در آغاز راه دانشگاهی هستم، الهام‌بخش و دل‌گرم‌کننده است.

۱,۴ سپاس‌گزاری

از جوزف ویزهوفر و ریکا گیزلن برای به‌اشتراک گذاشتن بی‌دریغ انتشارات و اطلاعات مرتبط و بسیار سودمندشان سپاس‌گزارم. ناگفته پیداست که کاستی‌های این نوشته به‌تمامی به من برمی‌گردد.

کتاب‌نامه

- هدایت، صادق (۱۳۲۱ الف)، «شهرستان‌های ایران‌شهر»، مهر، س ۷، ش ۱.
هدایت، صادق (۱۳۲۱ ب)، «شهرستان‌های ایران‌شهر»، مهر، س ۷، ش ۳.

- Alram, Michael and Rika Gyselen (2003), *Sylloge Nummorum Sasanidarum, Paris-Berlin-Wien: Tome I: Ardashir I. - Shapur I. (Veröffentlichungen der Kommission für Numismatik)*, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Alram, Michael and Rika Gyselen (2012), *Sylloge Nummorum Sasanidarum: Tome II: Ohrmazd I. Ohrmazd II [Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission, 53]*, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Alram, Michael et al. (1997), *Sylloge Nummorum Sasanidarum. Die Münzen der Sasaniden aus der Bibliothèque nationale de France, dem Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin und dem Münzkabinett am Kunsthistorischen Museum in Wien [Anzeiger der Philosophisch-Historischen Klasse 134(1)]*, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Anania Širakac'i/ps. Movsēs Xorenac'i (2003), *Ašxarhac'oyc'* (Geography) [Long and Short Recensions] (Matenagirk' Hayoc', vol. II), Ant' ilias: Calouste Gulbenkian Foundation.
- Borisov, Andreĭ ĪĀkovlevich and Vladimir Grigor'evich Lukonin (1963), *Sasanidskie Gemmy*, Hermitage: Izd-vo Gos.
- Brunner, Christopher J. (1978), *Sasanian Stamp Seals in the Metropolitan Museum of Art*, New York: Metropolitan Museum of Art.
- Brunner, Christopher J. (1979), "Sasanian Seals in the Moore Collection; Motive and Meaning in Some Popular Subjects", *Metropolitan Museum Journal*, vol. 14.
- Brunner, Christopher J. (2008), "Geographical and Administrative Divisions: Settlements and Economy", in: *Cambridge Histories Online*, Ehsan Yarshater (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, Available at:
<<https://www.cambridge.org/core>> (accessed on 23 Jul 2019).
- Cereti, Carlo (2020), "Remarks on The Cities of Ērānšahr and its Date in the Light of the Xwadāy-nāmag and Sasanian Primary Sources", in: *A Turquoise Coronet Studies in Persian Language and Literature in Honour of Paola Orsatti*, Mohsen Ashtiany and Mauro Maggi (eds.), Wiesbaden: Reichert, Available at:
<https://reichert-verlag.de/9783954905102_a_turquoise_coronet-detail>
(accessed on 30 May 2021).
- Daryaei, Touraj (2002), *Šahrestānīhā ī Ērānšahr, A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History: with English and Persian Translations and Commentary*, Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Frye, Richard N. (1968), "Sasanian Clay Sealings in the Collection of Mohsen Foroughi", *Iranica Antiqua*, vol. VII.

- Frye, Richard N. (ed.) (1973), *Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nasr: Seals, Sealings, and Coins*, Cambridge: Harvard University Press.
- Ghasemi, Parsa and Rika Gyselen (2019), "Bulles Administratives Sassanides Trouvées à Tole Qaleh Seyfabad (Fārs)", in: *L'Orient est Son Jardin, Hommage à Rémy Boucharlat*, Sébastien Gondet and Ernie Haerincx (eds.), Leuven: Peeters.
- Ghodrat-Dizaji, Mehrdad (2016), "Remarks on the Location of the Province of Parthia in the Sasanian Period", in: *The Parthian and Early Sasanian Empires: Adaptation and Expansion; Proceedings of a Conference Held in Vienna*, Vesta Sarkhosh Curtis, Elizabeth J. Pendleton, Michael Alram, and Touraj Daryaei (eds.), Oxford and Philadelphia: Oxbow Books.
- Gignoux, Philippe (1971), "La Liste des Provinces de l'Ērān dans les Inscriptions de Šābuhr et de Kirdīr", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. XIX.
- Gignoux, Philippe (1974), "Nouveaux Toponymes Sassanides", *Journal Asiatique*, vol. CCLXII.
- Gignoux, Philippe (1978), *Catalogue des Sceaux, Camées et Bulles Sassanides de la Bibliothèque Nationale et du Musée du Louvre: II. Les Sceaux et les Bulles Inscrits*, Leuven: Peeters.
- Gignoux, Philippe (1980 a), "Sceaux Chrétiens d'époque Sasanide", *Iranica Antiqua*, vol. 15.
- Gignoux, Philippe (1980 b), "Titres et Fonctions Religieuses Sasanides d'Après les Sources Syriaques Hagiographiques", in: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 28.
- Gignoux, Philippe (1992), "À Propos de la Géographie Administrative Sassanide", *Revue Numismatique*, vol. 6, no. 34.
- Gignoux, Philippe (2005), *Online Edition of Encyclopaedia Iranica*, Ehsan Yarshater (ed.), under the entry "Driyōšān Jādag-gōw ud Dādwar", available at: <https://iranicaonline.org/articles/driyosan-jadag-gow-ud-dadwar> (accessed on 21 December 2019).
- Gignoux, Philippe (2010), *La Collection de Textes Attribuables à Dādēn-vindād dans l'Archive Pehlevie de Berkeley, Res Orientales XIX: Sources for the History of Sasanian and Post-Sasanian Iran*, Rika Gyselen (ed.), Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient.
- Gignoux, Philippe and Rika Gyselen [avec la Collaboration de Adrian David H. Bivar] (1982), *Sceaux Sassanides de Diverses Collections Privées*, Leuven: Peeters.
- Gignoux, Philippe and Rika Gyselen (1987), *Bulles et Sceaux Sassanides de Diverses Collections*, Paris: Association pour l'Avancement des Études Iraniennes.
- Göbl, Robert (1976), *Die Tonbullen vom Tacht-e Suleiman: Ein Beitrag zur spätsasanidischen Sphragistik*, Berlin: Dieter Reimer Verlag.
- Greenwood, Tim (2011), "A Reassessment of the Life and Mathematical Problems of Anania Širakac'ī", *Revue des Études Arméniennes*, no. 33.
- Greenwood, Tim (2018), "Ananias of Shirak (Anania Širakac'ī)", *Encyclopaedia Iranica*, E. Yarshater (ed.), Available at: <http://www.iranicaonline.org/articles/anania-shirak> (accessed on 17 December 2019).

- Gyselen, Rika (1977), "Trésor de Monnaies Sasanides Trouvé à Suse", *Cahiers de la Délégation Française en Iran*, no. 7.
- Gyselen, Rika (1981), "Un Trésor Iranien de Monnaies Sasanides, Ve-VIe Siècles", *Revue Numismatique*, no. 23.
- Gyselen, Rika (1984 a), "La Transition de l'Iran Sassanide à l'Empire des Califes, d'après les Monnaies, Comptes Rendus des Séances", *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, vol. 128, no. 4.
- Gyselen, Rika (1984 b), "Le Monnayage de Cuivre Umayyade à Légendes Pehlevies de Suse", *Cahiers de la Délégation Française en Iran*, no. 14.
- Gyselen, Rika (1986), "Ateliers Monétaires et Organisation Administrative Sassanides", in: *Proceedings of the 10th International Congress of Numismatics, Actes du 10ème Congrès International de Numismatique*, London.
- Gyselen, Rika (1989 a), *La Géographie Administrative de l'Empire Sassanide, Les Témoignages Sigillographiques, Res Orientales I*, Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient.
- Gyselen, Rika (1989 b), "Note de Métrologie Sassanide, Les Drahms de Khusro II", *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie*, no. 135.
- Gyselen, Rika (1990), "Un Trésor de Monnaies Sassanides Tardives", *Revue Numismatique*, no. 32.
- Gyselen, Rika (1993), *Catalogue des Sceaux, Camées et Bulles Sassanides de la Bibliothèque Nationale et du Musée du Louvre*, vol. I. Collection générale, Paris: Bibliothèque Nationale de France.
- Gyselen, Rika (1995), *Les Sceaux des Mages de l'Iran Sassanide, Au Carrefour des Religions: Mélanges offerts à Philippe Gignoux, Res Orientales, VII*, R. Gyselen (ed.), Bures-Sur-Yvette: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient.
- Gyselen, Rika (2000), "Un Dieu Nimbé de Flammes d'Époque Sassanide", *Iranica Antiqua*, no. XXXV.
- Gyselen, Rika (2001 a), *The Four Generals of the Sasanian Empire: Some Sigillographic Evidence*, Rome: Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente.
- Gyselen, Rika (2001 b), "La Province Sassanide d'Abhar, Nouvelles Données dans les Collections des Musées Royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles", *Studia Iranica*, no. 30.
- Gyselen, Rika (2001 c), "La Désignation Territoriale des Quatre Spāhbed de l'Empire Sassanide d'après les Sources Primaires Sigillographiques", *Studia Iranica*, no. 30.
- Gyselen, Rika (2002), "Nouveaux Matériaux pour la Géographie Historique de l'Empire Sassanide: Sceaux Administratifs de la Collection Ahmad Saeedi", *Studia Iranica*, no. 24.
- Gyselen, Rika (2003), "Le Monnayage du Roi Sassanide Shapur Ier, 240 - 271, Vers une Typologie", in: *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, vol. 58.
- Gyselen, Rika (2004), *New Evidence for Sasanian Numismatics: The Collection of Ahmad Saeedi, Res Orientales 16: Contributions à l'Histoire et la Géographie Historique de*

- l'Empire Sassanide*, Rika Gyselen (ed.), Bures-Sur-Yvette: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient.
- Gyselen, Rika (2007), *Sasanian Seals and Sealings in the A. Saaedi Collection*, Louvain: Peeters.
- Gyselen, Rika (2008), "Great-Commander (Vuzurg-Framadār) and Court Counsellor (dar-Andarzbed) in the Sasanian Empire (224-651)", in: *The Sigillographic Evidence, Conferenze 19*, Rome: Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente.
- Gyselen, Rika (2010), *Un Trésor Monétaire Sassanide du VIe Siècl, Res Orientales XIX: Sources for the History of Sasanian and Post-Sasanian Iran*, Rika Gyselen (ed.), Bures-Sur-Yvette: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient.
- Gyselen, Rika (2012 a), *Bulles Administratives Sassanides du British Museum de Londres, Res Orientales 21: Objets et Documents Inscrits en Pārsīg*, Rika Gyselen (ed.), Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient.
- Gyselen, Rika (2012 b), *Nouvelles Bulles Administratives Sassanides de la Collection A. Saaedi, Londres, Res Orientales 21: Objets et Documents Inscrits en Pārsīg*, Rika Gyselen (ed.), Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient.
- Gyselen, Rika (2017), "L'Administration Sassanide et l'Usage des Sceaux", in: *Die Verwaltung im Achämenidenreich: Imperiale Muster und Strukturen / Administration in the Achaemenid Empire: Tracing the Imperial Signature*, Akten des 6. Internationalen Kolloquiums zum Thema "Vorderasien im Spannungsfeld Klassischer und Altorientalischer Überlieferungen" aus Anlass der 80-Jahr Feier der Entdeckung des Festungsarchivs von Persepolis, Landgut Castelen bei Basel, 14. 17. Mai 2013, Bruno Jacobs, Wouter F. M. Henkelman and Matthew W. Stolper (eds.), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Gyselen, Rika (2019), *La Géographie Administrative de l'Empire Sassanide. Les Témoignages Épigraphiques en Moyen-Perse, Res Orientales XXV*, Bures-Sur-Yvette: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient.
- Hewsen, Robert H. (1992), *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac 'oyc'): The Long and Short Recensions (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients: Reihe B, Geisteswissenschaften Nr. 77)*, Wiesbaden: Reichert.
- Huyse, Philip (1994), "Review Essay of *La Géographie Administrative de l'Empire Sassanide. Les Témoignages Sigillographiques* by R. Gyselen, 1989", *Bulletin of the Asia Institute*, no. 8.
- Huyse, Philip (1999), *Die Dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ) (Corpus Inscriptionum Iranicarum, Part III. Pahlavi Inscriptions, vol. I, Royal Inscriptions, with their Parthian and Greek Versions. Texts I)*, 2 vols, London: School of Oriental and African Studies.
- Khosrowzadeh, A. et al. (2020 a), "Administrative Bullae from Tappe Bardnakoon; A Newly Found Late Sasanian Administrative Centre", *Iranica Antiqua*, no. 55.
- Khosrowzadeh, A. et al. (2020 b), *Administrative Seal Impressions on Bullae Discovered on Tappe Bardnakoon, Res Orientales 28: Persia (552 BCE–758 CE): Primary Sources, Old and New*, Rika Gyselen (ed.), Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient.

- Markwart, Joseph (1901), *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-Kritischem Kommentar und Historischen und Topographischen Excursen* (Abh. Gessellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, N.F. 3/2), Berlin: Weidmann.
- Markwart, Joseph (1931), *A Catalogue of the Provincial Capitals of Ērānshahr (Pahlavi text, Version and Commentary)* (*Analecta orientalia*, 3), Giuseppe Messina (ed.), Rome: Pontificio Istituto Biblico.
- Schindel, Nikolaus et al. (2014), *Sylloge Nummorum Sasanidarum: The Schaaf Collection*, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Torrey, Charles C. (1932). "Pehlevi Seal Inscriptions from Yale Collections", *Journal of the American Oriental Society*, no. 52, vol. 3.
- Wiesehöfer, Josef (2020), "Review Essay: *La Géographie Administrative de l'Empire Sassanide. Les Témoignages Épigraphiques en Moyen-Perse, Res Orientales XXV* by R. Gyselen", *Journal of Near Eastern Studies*, no. 79, vol. 1.